

ARAŞTIRMA NOTU / RESEARCH NOTE

Şam Havzası –10. Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ ve İlmî Hayat– Adlı Eserin Yöntem ve Muhteva Değerlendirmesi

Adem SARI*

Türkiye'de ilahiyat çalışmalarında dönem ve bölge çalışmaları nicelik açısından ön sıralarda bulunur. Ömer Elbeyli'nin 2018'de *Hicrî IV. (X.) Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ ve İlmî Hayat* başlığıyla doktora tezi olarak hazırlanan ve 2021 Aralık'ta *Şam Havzası –10. Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ ve İlmî Hayat*¹ adıyla yayımlanan eserin de bölge olarak seçilen Dımaşk ve dönem olarak seçilen 4./10. yüzyıl olması bakımından Türkiye'de üzerinde çok durulmayan bir konu başlığını kapsadığı söylenebilir.

Giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşan bu eserde Birinci Bölüm'de Dımaşk'ta siyasi ve sosyokültürel durum, İkinci Bölüm'de 4./10. yüzyılda Dımaşk'ta ulema ve eğitim-öğretim mekânları, Üçüncü Bölüm'de ise 4./10. yüzyılda Dımaşk'ta nakli ve akli ilimlere dair bir anlatı yapılır. Pek çok uzmanlık alanında birikim gerektiren geniş yelpazeye sahip konu dağılımını barındıran bu metinde bazı problemler sebebiyle aksaklıklar mevcuttur. Bölümlerin değerlendirilmesine geçmeden önce kitabın kronik problemlerine temas edilecek ve ilgili kısımlarda bu problemler kritik edilecektir. Bu bağlamda tikel bir/birkaç örnek üzerinden genel bir yargıya varma, bir tez/hipotezi birincil kaynaklar üzerinden temellendirmek yerine ikincil kaynakların sunduğu problemleri anlatıları sunma, 4./10. yüzyıl Dımaşk'ıyla irtibatlı olmayan ya da ana konuyu beslemeyecek nitelikte örnekler üzerinden bir inşa çabası, bir başlık altında farklı konulara değinilip sağlıklı bir kompozisyon kurulamaması, yazarın ilgili bölümle alakası olmayan örnek ve izahlarla okuru ana konudan uzaklaştırması, bir verinin/bilginin doğru bağlamda sağlıklı bir metotla kullanılamaması şeklindeki problemler, metni ana kurgu ve anlatımı ile tali pek çok açıdan ciddi zaafa düşürmektedir.

Giriş bölümünde yazar, Şam'ın tarihî ve kültürel değerine temas eder ve burayı Mekke ile Medine'den sonra Hz. Peygamber'in en fazla dua ettiği, övdüğü ve hicrete teşvik ettiği mekân olarak tanıtır.² Ancak burada yazarın referans olarak kullandığı rivayetler, şehir faziletleri bağlamında nakledilen sıhhati problemleri rivayetlerdir. Dolayısıyla yazar, burada rivayetleri hatalı bir şekilde okuyarak sorunlu bir tarihsel sunumda bulunmaktadır. Ayrıca bu çalışmanın Şam

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, admsari@ankara.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-6170-4277

1 Kitabın tanıtımına dair bir televizyon programı için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=fCvkhyu4C3o> (erişim: 16.05.2022).

2 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 15.

havzasının ilmî karakteristiğini, bir yönüyle de şehir tarihçiliği açısından özelliklerini ortaya koymayı hedeflediğini belirten yazarın konuyu belirleme ve daraltma işlemi de isabetli gözükmemektedir. Zira metinde sadece Dımaşk'a odaklanılırken yazarın iddia ettiği gibi Şam havzasını oluşturan Halep, Humus, Filistin ve Ürdün cündlerine temas edilmemektedir. Aynı hatalı tavır, kitabın isminin seçiminde de görülür. Alt başlığın seçimi isabetliken ana başlık metinle ilgili değildir. Son olarak Giriş'te genel bir metot ve literatür değerlendirmesi sunulur.³ Burada literatür değerlendirmesini kısaca veren yazarın kitabın en sonunda, yani sonuç kısmının ardından "Kaynaklar ve Araştırmalar"⁴ başlığıyla daha detaylı bir sunum yapması teknik açıdan problemlidir. Zira yazarın çalışmasıyla ilgili kaynakları değerlendirmesini Giriş kısmında yapması ve okuru bu bağlamda bilgilendirmesi beklenirdi.

"Dımaşk'ta Siyasî ve Sosyo-Kültürel Durum" başlıklı Birinci Bölüm'de yazar, Dımaşk ve Şam'ın sözlük anlamları ve şehrin kuruluşundan bahsedip muhtemelen bölgenin derinliğini belirtmek adına Kureyş suresinde Şam'a atıf yapıldığını ve bazı peygamberlerin burada bulunduğunu söyler.⁵ Ardından Şam hakkındaki hadislerin fiten-melâhim ve kıyamet alametleri başlıkları altında nakledildiğini belirtip bu durumu sorgulamak yerine ilgili hadisleri sıralayacağını ifade eder, ancak bahsettiği rivayetleri herhangi bir şekilde zikretmeyip Hz. Yahya ve Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) arasında, yelpazenin geniş olduğu kısa bir anlatı yapar.⁶

Daha sonra 4./10. yüzyıla kadarki Dımaşk'ın siyasi tarihi, Müslümanlar tarafından fethedilene kadar Dımaşk,⁷ Dımaşk'ın fethi,⁸ Hulefâ-i Râşidîn dönemi,⁹ Emevîler,¹⁰ Abbâsîler,¹¹ Tolunoğulları¹² başlıklarıyla ele alınır. Yazarın genel olarak halifeler üzerinden kronolojik bir siyasi tarih anlatısı yapması genel bir perspektif kazandırmasa da istisnai olarak Abbâsîler dönemi, Abbâsîlerin Emevîlere karşı tavrı ve Emevî yanlısı Dımaşklı birkaç âlimin mevcut saltanatla çekişmesine değinmesi dönemi yansıtmaya açısından olumlu görülebilir.

Kitabın asıl olarak ilgilendiği 4./10. yüzyıl Dımaşk'ının siyasi yapısına gelindiğinde yazar, öncelikle bu dönemde Abbâsîlerin varlığı ile mevcut kargaşa ve düzensizlik hâlini belirten genel bir tasvir yapar.¹³ Ardından tekrar Dımaşk'ta hüküm süren İhşidî,¹⁴ Ham-

3 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 17-8.

4 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 375-81.

5 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 21-5.

6 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 25-6.

7 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 26-7.

8 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 27-30.

9 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 30-2.

10 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 32-7.

11 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 37-41.

12 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 41-5.

13 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 47-52.

14 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 52-7, 60-2.

dâni,¹⁵ Fâtımî,¹⁶ Abbâsî¹⁷ yönetimleri Bağdat-Dımaşk-Mısır hattında klasik siyasi tarih şeklinde anlatılır.

Tarihî arka plan bağlamında siyasi tarihin ardından Dımaşk'ın sosyokültürel yapısına temas edilir. Abbâsîlerin dağılmasıyla tüm İslam coğrafyasında çıkan kargaşa sebebiyle hırsız ve yağmacıların yanında tasavvufi bir tutum benimseyip dünyadan el etek çeken kimseler gibi genel değerlendirmelere yer veren yazar, metot olarak spesifik tespitler yapmak yerine 4./10. yüzyılda Dımaşk'a seyahat eden seyyahların anlatılarına başvurarak yine genel tasvirin dışına çıkamaz. Ayrıca bir konuyu seyyahların sübjektif izlenimleri üzerine temellendirmek ve bu metot için "... dönemin büyük resmini görmemize vesile olacaktır"¹⁸ demek problemli ve iddialı bir tavidir. Örnek olarak yazar, Makdisî'den (ö. 390/1000) naklen 4./10. yüzyıl Dımaşk'ında 28 mezhebin varlığından bahseder, ancak bu konuyu derinleştirmek ve tahkik etmek yerine bu bilgiyi aktarmakla yetinir.

Kitap, sosyokültürel yapı hakkında yeterli ve makul bir sunum yapmadan Dımaşk'ın toplum yapısını ele almaya başlar. 4./10. yüzyıl Dımaşk toplumundaki kesimleri doğrudan konu edinen kaynaklar olmadığını belirten Elbeyli, nasıl tespit ettiğini belirtmediği bir metotla Dımaşk toplumunu tarih-tabakât kitaplarında ilgili dönemde yaşayan kişiler üzerinden (1-) askerî-siyasi kesim, (2-) taşralılar, (3-) yerli halk şeklinde üçlü bir tasnifle sunar. Yazarın Dımaşk toplumunu tasnifi hem makul bir temellendirme olmaksızın kast sistemine benzemesi hem de belirttiği grupların yapısal özelliklerini ve şehirdeki konumlarını tasvir edemeden tekil örneklerle yetinmesi açısından problemlidir. Yazar bu üçlü taksimi kaynaklarda denk geldiği birkaç olay üzerinden yapmış gibidir. Nitekim o, yerli halkı tarif ederken ikiye ayırarak Şerîf el-Akîkî gibi Dımaşk halkının lehine hareket edenler ile kendi menfaatleri için zalim yöneticilerin yanında duran kişiler şeklinde bir kurgu yapar. Yine İhşîdilere rüşvet vererek 348/959 yılında Dımaşk kadısı olan İbn Uht Velid (ö. 369/979-80) ve onu destekleyen ayakçı takımı ile saygın bir âlim olan Yusuf b. el-Kâsım el-Meyâneçî'yi (ö. 375/985-6) destekleyen şehrin eşrafi arasındaki gerilimi zikreder.¹⁹ Elbeyli açıkça belirtmese de yaptığı tasnif mezkûr olaylara dayanıyor olmalıdır. Ayrıca hem yazarın kurgusunu beslemesi açısından verdiği tekil örnekler yetersiz hem de bu tasnifin Dımaşk toplumunu yansıtmaya durumu problemlidir. Zira belirtilen askerî-siyasi kesimin sayısı, şehirdeki etkinlik dereceleri, genel nüfusa oranları belirsizdir. "Taşralılar/kenar mahallelerde yaşayanlar" şeklinde belirtilen grubu kimlerin temsil ettiği mevzusu yazarın gündeminde olmamakla birlikte, onun buradaki kastı muhtemelen *Dımaşk Gûtası* şeklinde isimlendirilen sur dışındaki yerleşim yerleridir, ki burada yaşayan tüm kişiler bu başlık altında sınıflandırılmaz. Son olarak bu kurgudan sonra Dımaşk'ta bir şairin ziyafetine çeşitli etnik kökenlere mensup kişilerin katıldığını belirten yazarın amacı, ilgili kişilerin burada yaşayıp yaşamadığı, Dımaşk'la irtibatları vb. açılardan net değildir.²⁰

15 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 57-60.

16 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 62-70, 75-80.

17 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 70-5.

18 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 83.

19 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 84-6.

20 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 88.

4./10. yüzyıl Dımaşk'ının iktisadi yapısı bağlamında Elbeyli, başta ulema olmak üzere tüm insanların dengesiz bir ekonomik duruma sahip olduklarını ve Dımaşk'ta toplum içerisinde farklı gelir düzeyine sahip kesimlerin bulunduğu gibi malumu ilam kabilinden bir açıklama yapar.²¹ Benzer şekilde ilgili dönemde bölgedeki iktisadi durumu spesifik olarak anlatmak yerine Dımaşk'ta tarım, kâğıt üretimi, ticaret gibi ekonomik alanların bulunması, maddi durumu iyi olan birkaç âlimin varlığı, bazı âlimlerin ise yıllık erzaklarının yönetim tarafından sağlanması gibi genel kompozisyona herhangi bir derinlik katmayan genel bilgileri zikrederek yetinir.

Bölümün son başlığında bölge idari yapı açısından incelenir.²² Yazarın buradaki amacı Dımaşk'taki yöneticilerin nasıl ve kimler tarafından atandığına, görev sürelerine ve yetkilerine değinmektir. Ancak burada çok işlevsel bir sunum olmayıp siyasi tarihin ardından sosyokültürel ve iktisadi yapı zikredildikten sonra tekrar siyasi tarihle bağlantılı idari yapının anlatılması bölümün inşası açısından stratejik bir problem olarak zikredilebilir. Zira bu kısım, siyasi tarihle irtibatlandırılarak halife-yönetim-emir üçgeninde bir anlatı yapılabilseydi daha verimli olabilirdi. Ayrıca bölümün sonunda hicri 302-400 yılları arasında Dımaşk emirliği yapan kimselerin göreve başlama ve görevden ayrılma zamanları ile hangi halife tarafından atandığına dair bir tablo veren²³ yazar, genel muhtevaya, ilgili dönemdeki yönetim ve yapısı ile siyasi konjonktüre dair bilgi vermeyen bu anlatı ve tablo yerine ilgili emirlerin tipolojileri, ilişki ağları, ilmî durumları, kabilevi aidiyetleri gibi meseleler üzerinden bir sunum yapabilseydi daha canlı ve dinamik bir tasvir olabilirdi.

İdari yapı başlığında "... doğru siyasî tahlil yapmak ancak detayların ortaya konulmasıyla mümkün olacaktır"²⁴ diyen Elbeyli'nin değerlendirilen kısma kadar böyle bir ameliyede bulunduğu söylenemez. Nitekim o, tercih ettiği bu yöntem yerine sözgelimi Şam Bölgesi'nde yaşayan yahut herhangi bir sebeple yolu buraya düşen çeşitli gruplara mensup kişilerin kaydedildiği İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dımaşk*'ı üzerinden 4./10. yüzyıl kaydıyla bir tarama yaparak oluşan örneklem kümesinden çıkacak verileri ricâl-tabakât metinleri, seyahatnameler gibi ek kaynaklarla da destekleyerek izah etme yoluna gitse daha özgün ve başarılı bir tabloya erişebilirdi. Böylece ilgili dönemde hangi kabilenin daha yoğun ve baskın olduğu, yerli halkın durumu, Dımaşk'a dışarıdan gelen kişilerin genel yapısı, ilgili kimselerin ekonomik durumları üzerinden revaçta olan meslekler gibi pek çok mesele, mevcut zayıf bir anlatı yerine daha ayakları yere basan bir metotla tasvir edilebilirdi.

"Hicrî IV. (X.) Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ ve Eğitim-Öğretim Mekânları" başlıklı İkinci Bölüm'de yazar, giriş sadedinde Meleke Ebyaz'ın (ö. 2019) *et-Terbiye ve's-sekâfetü'l-İslâmiyye fiş-Şâm ve'l-Cezîre*'sinden hareketle (1-) İslam'ı öğrenmek ve öğretmek, (2-)

21 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 91.

22 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 93-100.

23 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 96-100.

24 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 93.

Arapların İslam'dan önceki kültürel değerlerini yaşatma isteği şeklinde Dımaşk'ta eğitim sistemini besleyen etkenleri sıralar.²⁵ Ayrıca 4./10. asrın hedeflendiği bu metinde örnekleri tamamen erken dönemden verir. Daha sonra herhangi bir fikir vermeyen bu ikili tasnifin ardından yine farklı bir eğitim tarihi kitabındaki 4./10. yüzyılda eğitimin amaçları şeklinde bir anlatı yapar. Yine bağlamdan kopuk ve kompozisyona bir katkısı olmayan konuya geçilir ve yazar burada İslami ilimler literatürünü farz-ı ayn (dinin doğru yaşanabilmesi ve amellerin makbul olması için bilinmesi gereken hususlar) ve farz-ı kifâye (–yazarın İslami ilimlerle irtibatını kurmadığı– ticaret, tıp, iktisat) olmak üzere ikiye ayırır. Ancak bunun 4./10. yüzyıl Dımaşk'ıyla nasıl bir bağlantısının bulunduğu muğlaktır. Ayrıca bu tasnif ile Üçüncü Bölümde yapılan ilimler tasnifi anlatısı çelişmekte ve bu çelişki yazarın gündemine girmemektedir. Yine 4./10. yüzyılda Çin'den Endülüse, Afrika'dan Anadolu'ya kadar İslam dünyasında eğitim dilinin Arapça olduğunu²⁶ belirten Elbeyli, konuyu herhangi bir noktaya taşımadan yarım bırakır ve nihai olarak 4./10. yüzyıl Dımaşk'ıyla ilgili kayda değer bir anlatı kuramamış görünür.

Takip eden müstakil bir başlıkta ulema çeşitli açılardan ele alınır. İlk olarak ulema arasındaki ilişkileri değerlendiren Elbeyli, siyasilere yakın ve uzak âlimler, rivayetten emin olmak için bir âlimin diğerine yemin ettirmesi, mezhepler arası muhalefet, münazara meclisleri gibi genel temalara dair birer örnek vererek²⁷ yüzeyel bir anlatı kurar. Ancak bu dağınık bir kurgu olup genel panoramayı görmek adına yeterli değildir.

Bu bölümün ikinci başlığında ulemanın rihleleri ele alınır. Zikredeceği rihle örneklerini –kendisine göre rihleleri bütün ayrıntılarıyla aktaran– tabakât metinlerinden alacağını söyleyen Elbeyli, rihlelerin senesi, süresi, görüşülen âlimler, nakledilen hadisler ve ilmî meseleleri belirteceğini ifade etse de ne bunu hangi metotla gerçekleştireceğini söyler ne de başarılı ve bütüncül bir sunum yapabilir. İlk etapta rihle hakkında teorik bilgi vermek isteyen yazar, 4./10. asır uleması hakkında yaptığı araştırmasında en fazla rihle yapılan alanların başında hadisin geldiğini söyler. Bunun sebebinin ise Hz. Peygamber'e yalan isnat etme endişesi ve tabakât kitaplarının genelde muhaddisler tarafından telif edilmesine bağlar. Birinci sebep “Hz. Peygamber'e yalan isnat etme endişesi” yerine “âli isnâd elde etme” şeklinde ifade edilse daha doğru olabilirdi. Ayrıca hadisle ilgilenen kişilerin öne çıkmasının sebebinin tabakât metinlerinin genelde muhaddisler tarafından telif edilmesine bağlanması da problemlidir. Zira yazara göre mezhep tabakâtlarına bakıldığında fıkıh ulemasının rihlelerinin öne çıkması gerekirdi ki yazarın bu düşüncesine göre onun muhaddisler dışındaki ilim gruplarının rihlelerini ıskalamamak için diğer kaynakları incelenmesi gerekirdi. Muhaddislerden sonra ise amaçlarıyla doğru orantılı olarak coğrafyacılara ve seyyahların çok seyahat ettiğini belirtir. Bu noktada yazarın bütüncül bir küme oluşturup buna göre bir değerlendirme yapmak yerine yine genel anlatılar üzerinden yürüdüğü

25 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 103.

26 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 105-6.

27 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 107-10.

anlaşılır. Zira yazarın literal olarak beldeleri dolaşan seyyahları zikrederken muhaddislerle bilgi nakil tarzları benzeşen ve onlar gibi rihle yapan diltelerin farkında olmadığı görülmektedir.

Ardından yazar, “Rihle Yapan Dımaşklı İsimler”²⁸ ile “Dımaşk’a Yapılan Rihleler”²⁹ başlıkları altında önde gelen muhaddislerin isimleri ve bazı ilintili bilgiler eşliğinde bir anlatı yapar. Ancak bu anlatı genel tabloyu sunma ve sistematik bir metottan uzak olup teknik problemler de barındırır. Örneğin 4./10. yüzyılın başlarında Dımaşk’a pek çok kez gelen muhaddislerden biri olarak zikredilen Ebû Avâne el-İsferâyî’nin (ö. 316/929) üçüncü gelişinde Ebû Zür’a ed-Dımaşkî’den (ö. 281/894) hadis dinlediği belirtilir.³⁰ Ebû Avâne’nin Dımaşk’a kaç kere geldiği bilinmese de Ebû Zür’a’nın 281/894 yılında vefat ettiği dikkate alındığında onun Dımaşk’a bu tarihten önce üç kez geldiği anlaşılır. Bu durum 4./10. yüzyıla irtibatlı olmadığı gibi yazar Ebû Avâne’nin bu asrın başında Dımaşk’a geldiğine dair de bir kaynak göstermez, muhtemelen Ebû Zür’a ile olan görüşmeyi buraya hamleder. Ebû Avâne’nin 4./10. yüzyıl muhaddisi olarak değerlendirilmesi ayrıca tartışmaya açıktır. Yine 306/918’da vefat eden Abdân el-Ahvâzî’nin de “IV. asrın başlarında yaşamış” şeklinde tanıtılarak bu kapsamda zikredilmesi problemlidir. Burada ilgili isimlerin ilmî açıdan etkin oldukları zaman aralığı yahut Dımaşk’a yaptıkları rihle tarihinin baz alınması daha makul sonuçlar alınmasını sağlayabilirdi. Yahut rihlenin öznesi olan râviler/muhaddislerin yanında bu yolculuklar vasıtasıyla rihlenin nesnesi olan rivayetlerin/kitapların yayılım süreci takip edilebilirdi. Örneğin yazarın “Irak bölgesindeki hadisleri Dımaşk’ta rivayet eden en seçkin âlimlerden birisi” olarak tanıttığı Ahmed b. el-Kâsım el-Haşşâb el-Bağdâdî (ö. 364/974-5) hakkında İbn Asâkir ve Zehebî (ö. 748/1347) üzerinden biyografik bilgilerin verildiği bir anlatı yapmak yerine³¹ hem Dımaşklı hem diğer bölgelerde yaşayan bu tür niteliğe sahip isimlerin hadisleri incelendiğinde bu rihleler vasıtasıyla isnâdlar üzerinden bölgesel değişimler takip edilerek bir ölçüm de yapılabilirdi.

Rihle bağlamında son olarak Elbeyli, Dımaşk râvilerinin örnek bir isnâdını zikreder.³² Bu noktada, ilk olarak böyle tek bir isnâd zikretmenin bölümün amacına nasıl bir katkı sunduğu belirsizdir. Zira tek bir isnâd, genel bir yüzyıl bağlamında okura fikir veremez. Ayrıca isnâddaki her râvi Dımaşklı olmayıp hadisin ilk râvisi Ebû’l-Kâsım İbnü’s-Semerkandî 6-7./12-13. yüzyıl figürüdür. Buradan Hz. Peygamber’e doğru intikal eden tek bir isnâdın işlevi olmayıp yazarın bunu hangi amaçla zikrettiğine dair de herhangi bir izah bulunmamaktadır. Ayrıca yazarın bu rivayet için Buhârî ve Müslim’i kaynak göstermesi onun problemleri metodolojik tavrını gösterir ki 3./9. yüzyıl metninde 4-7./10-13. yüzyıllar arasında yaşayan kişilerin bulunması kabul edilemez bir durumdur.

28 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 112.

29 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 113-7.

30 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 113.

31 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 116.

32 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 117.

Daha sonra Elbeyli, 4./10. yüzyıl Dımaşk'ında ulema ailelerine temas eder. Yazar, burada giriş sadedinde ailelerin çocuklarının ilim öğrenmeleri için büyük çabalar sarf ettiğini, ilim taliplerinin hem maddi hem fiziksel açıdan külfetli olan ilim yolculukları için ailelerin yardımcı olmaya çalıştıklarını belirtir.³³ Bu açıdan yazarın aile ilim geleneği ile erken dönem ilim talebine yönelik teorik bilgilerinin problemlili olduğu görülür. Zira aile içi ilmî geleneğin rihlelerle sağlanamayacağı, bunun aile üyelerinin sahip olduğu bilgi birikiminin aile üyelerinden nesiller aracılığıyla intikali vasıtasıyla gerçekleştiği açıktır. Bunun dışında yazarın “örgün bir eğitim” varmışçasına ailelerin çocuklarını rihle için tam anlamıyla destekledikleri şeklindeki anlatının aksine kendi çabalarıyla türlü zorluklar yaşayarak rihle yapan yahut ailelerinin çocuklarının yanlarından ayrılmamasını istemesi sebebiyle rihle yapamayan kişilerin durumu da dikkate alınmalıdır.

Ayrıca yazarın zikrettiği ulema ailelerinin metodolojik olarak neye göre tespit edildiği de belirtilmemiştir. Bu noktada yazar, kendine göre belirlediği pek çok aileyi zikreder, ancak burada bütüncül bir anlatı yerine “baba-oğul” yahut “dede-baba-oğul” vb. varyantlar şeklinde tespit edilen isimler ile bunların Dımaşk'la doğrudan yahut dolaylı irtibatlarına temas edilir.³⁴ Bu tarz bir anlatı yerine ailelerin tespit edildiği metot belirlendikten sonra bu ailelerin birbirleriyle ilişkisi ve Dımaşk bağlamında ilmî anlamda ne gibi katkılarının bulunduğu, –varsa– hangi ilim dalında ön plana çıktıkları, kitap telifi ve rivayet durumları, bu ailelerin siyasi figürlerle irtibatları, bununla irtibatlı olarak görev alma/ma durumları, özel hadis/ilim meclislerinin varlığı/yokluğu gibi konularla irtibatlandırılarak bir anlatı yapılabilirdi.

Diğer bir başlıkta Elbeyli'nin, hoca-talebe ilişkisini ele aldığı ve bunu literal olarak değerlendirdiği görülür. Zira Mekhûl (ö. 112/730)–Recâ b. Hayve (ö. 112/730) ve Saîd b. Abdülâziz (ö. 167/783)–Ezvâî'nin (ö. 157/774) birbirlerine gösterdikleri saygılı tutumları örnek olarak gösterir, ki gerek Mekhûl ve Recâ gerek Saîd ve Evzâî akran olup aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunmamaktadır.³⁵ Pek de işlevsel olmayan bu anlatıda bu türden bir sunum yerine ilmî disiplinlere göre ricâl-tabakât metinlerindeki hoca-talebe bilgilerinin istatistiki verilerle desteklendiği, dışarıdan gelen âlim ve talebelerin de bu ilişki ağında değerlendirilerek ilmî sürekliliğin takip edilebileceği, böylelikle şehir etrafında ilgili dönemde genel panoramanın sunulduğu bir anlatı daha makul olabilirdi.

Ardından ulema ve siyasi çevreyi ele aldığı diğer alt başlıkta yazar, tarihin hiçbir döneminde devletten/yönetimden bağımsız bir “ilmiye sınıfının”³⁶ olmadığını ifade ederek genel bir giriş yapmak ister. Ancak burada “ilmiye sınıfı” gibi bir devletin sistematik hiyerarşisini belirten oturmuş bir kavram tüm İslam tarihi bağlamında dile getirilemez. Akabinde yazar, bölümü 4./10. yüzyıl öncesi ve başları şeklinde ikiye ayırarak bir anlatı

33 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 117.

34 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 118-21.

35 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 121-2.

36 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 124.

yapmaya çalışır. Bu noktada da yazar zikrettiği zahit bir hayat sürme, senelik 400 dirhem *atiyye* alma ve Dımaşk'ta yaşama hususları bağlamında ortak özelliklere sahip olup bir devlet görevlisi olan Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]) ile iktidara muhalefet edebilen Ebü Zer'i (ö. 32/653) kıyaslamaya çalışır. Ancak yazarın burada yine meseleyi uygun zeminde değerlendiremediği belirtilmelidir. Örneğin yazarın konuyu Dımaşk özeline çekebilmek için bu iki sahâbînin burada yaşadığına dair vurgusu metodik açıdan doğru değildir. Zira Ebü'd-Derdâ Dımaşk'a artık hayatını burada sürdürmek için yerleşirken Ebü Zer'in durumu farklıdır. İkinci olarak yazarın sahâbîyi standart ulema kapsamında değerlendirmesi de problemlidir. Kadılık yapması haricinde Ebü'd-Derdâ'nın amacı halka Kur'an'ı ve İslam'ı öğretmektir. Ebü Zer ise Dımaşk'a farklı bir sebeple gelmiş ve buradaki valinin yaşantısını tasvip etmediği için itiraz etmiştir. Ayrıca bu iki sahâbînin de 400 dirhem *atiyye* aldığı şeklindeki ifade de yanlış değerlendirmelere açıktır. Nitekim yazarın burada kastettiği yöneticilerden hizmet, övgü, şiir vb. durumlar aracılığıyla hoşnutluklarını kazanarak elde edilen "*atiyye*" değil, onların divandan aldıkları kendi hakları olan paylar olmalıdır. 4./10. yüzyıl öncesinin değerlendirildiği bu bölümde kategorik bir akış da bulunmamaktadır. Mezkûr iki sahâbî örneğinin ardından yazar, Dımaşk ile bağlantısı olmayan Dârekutnî'nin (ö. 385/995) Vezir Ca'fer b. el-Fazl b. Furât'ın desteğiyle müsnedini telif etmesini örnek gösterir. Bunun peşi sıra Zührî (ö. 124/742) ile Şuayb b. Ebî Hamza'ya (ö. 162/779) dair bir örnek verir.³⁷ Daha sonra 4./10. yüzyıl başlarında ulema ve siyasetin ele alındığı kısımda ise Emevîlerle özdeşleşen halkın Abbâsî iktidarına direnme meselesi özelinde ve daha sonra Fâtımîler ile Hamdânîler gibi yönetimler bazında kimi tikel hadiselerle atıfla mesele ele alınır.³⁸

Daha sonra Elbeyli, ulemanın kıyafeti hususunda ayrı bir başlık açar ve burada yine anakronizme düşer. Sözgelimi Osmanlı dönemindeki devlet görevlerine göre standart giyim şekillerinin bulunmasına benzer bir fikri erken döneme taşıyarak Emevîler ve Abbâsîler zamanında insanların günlük hayatta kullandıkları sarıkların toplumsal statülerine göre değiştiğini belirtir.³⁹ Yazarın belirttiğinin aksine Abbâsî kadınlarının siyah elbise ve sarık kullanmaları, yine Evzâî'nin siyah giyinmeye zorlanması yahut Mihne öncesinde Abbâsîlerin Me'mûn'un Şi'ileri yanına çekmek için yeşil giyinmeye yönelmesi gibi durumlar toplumsal statüyü yansıtmakla bağlantılı olmayıp siyasi ve itikadi hedeflere matuftur. Kıyafet biçimlerini toplumsal statüye paralel tutan yazar, örnek olarak genel kıyafet olan ridâyı ulemaya tahsis ederek halkın da bunu giydiğini belirtirken,⁴⁰ çizdiği genel tablodaki çelişkiyi fark etmez. Bu tür bir yanlış zemin üzerinden anlatı kurmaktansa kıyafet ve saç-sakal boyama gibi dış görünüşle ilgili durumlar üzerinden siyaset ve itikat bağlamında ilgili dönemi daha somut şekilde tasvir eden bir tablo çizilebilirdi.

37 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 125-6.

38 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 130-7.

39 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 137.

40 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 138.

Ulemanın maddi gelirinin ele alındığı diğer başlıkta, Ebû Ali er-Rûzbârî'den (ö. 322/934) naklen yöneticilerden hediye kabul edip etmeme durumuna göre dörtlü bir tasnif aktarılır.⁴¹ İlgili dönemde yaşamış bir kişiden bu izlenimleri aktarmak anlamlı olmakla birlikte, yazarın bununla yetinmesi metodik bir problemdir. Zira bu tasnifi naklettikten sonra birkaç örnek zikretmenin ilgili şehir ve dönem hakkında yeterli bilgi sağlamayacağı açık olup böyle bir çalışmada yazarın kendine özgün bir araştırmayla daha spesifik noktalara temas ederek bir anlatı inşa etmesi gerekirdi. Bölümün sonunda bu tavır yine Elbeyli'nin Adam Metz'den iktibasla 4./10. yüzyılda ilmin yanında ticaret ve çiftçilik ile ilgilenen âlimlerin varlığı yönündeki anlatısı da mezkûr metodik probleme örnek verilebilir. Bu bağlamda yazarın kendi ve rileri üzerinden daha spesifik bir anlatı inşa ederek bahsettiği bilgileri tartışması gerekirdi.

Âlimler hakkında buraya kadar yapılan değerlendirmelere ek olarak yazar, daha yüzeysel ve genel bir anlatı yapmak yerine 4./10. yüzyıl Dımaşk'ıyla irtibatlı isimleri tespit edip bu kişilerin soy-nesepleri, temeyyüz ettikleri disiplinler, hoca-talebe ilişkileri, rihleler, siyasi tutumları ve bu bağlamda kılık-kıyafet ile saç-sakal boyama gibi özellikler, itikadi tavırları, geçim kaynakları ve meslekleri gibi meseleler üzerinden bir küme oluşturarak mevcut literatürün de desteğiyle spesifik ve muhkem bir anlatı inşa etse daha iyi bir tablo çıkabilirdi.

İkinci Bölüm'ün ikinci ayağı olan eğitim-öğretim mekânlarında ise Elbeyli, 4./10. yüzyıldaki eğitim mekânlarına değinmeden önce İslam tarihindeki eğitim-öğretim müesseseleri hakkında bilgi vereceğini belirtir. Bu bağlamda yazar, "ilk İslâmî eğitim müessesesi" veya "eğitim müesseselerinin temeli"⁴² olarak tanıttığı Dârülerkam'ı anar. Ancak yazarın bu (ve kitap genelinde her şeyi Hz. Peygamber dönemine dayandırma) tavrı tartışmaya açıktır. Zira İslam'ın geldiği ilk günlerde Müslümanların gizlice bir evde toplanıp peygamberden dine dair peyderpey gelen bilgileri öğrenmeleri ve Mekke sosyolojisinde yaşadıkları zorluklara karşın bir birlik arz etmeleri/hissetmeleri ile zaman içerisinde bir geleneğin oluştuğu bir ilim dalına dair bir meseleyi belirli hocadan belirli mekânda ve belirli kurallar çerçevesinde öğrenmek aynı düzlemde değerlendirilemez. Bu durum herhangi bir ilim dalı için de geçerlidir. Daha sonra Mescid-i Nebevî ve suffe üzerinden genel bilgiler verilir.

Elbeyli, İslami eğitim-öğretim müesseseleri tarihi bağlamında ilk olarak kendi deyimiyile "sıbyan mektepleri" şeklinde de ifade edilebilecek küttâbları ele alır ve bunun kökenini de Câhiliye dönemine dayandırır.⁴³ Ardından Hz. Peygamber'in okuma-yazmayı teşvik etmesine dair örneklerden hareketle ihtimalli bir dille bu teşviklerin/önemin toplum için belirleyici olduğunu, temel eğitim verilebilmesi için bu tür bir kurumsallaşmaya gidildiğini ve küttâbların ortaya çıkışının da bu bağlamda değerlendirilebileceğini belirtir.⁴⁴ Bu anakronik tavrın ardından yazar herhangi bir kronoloji kaydı olmaksızın küttâbların yapı ve

41 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 139.

42 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 143.

43 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 145.

44 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 145-6.

işleyişini tasrih edecek nitelikte bir anlatı yapar, ancak bu anlatının 4./10. yüzyılı ne kadar yansıttığı şüphelidir. Zira burada küttâba katılan öğrencilerin yaş sınırı, eğitim metotları, muallim/mükettiblerin ücretleri, hatme isimli sınavlar vb. meselelere dair yapılan anlatının mahiyeti daha çok yerleşik ve sistemleşmiş kurumlardaki genel yapıyı anlatan bir yapıya sahip olup 4./10. asırda bu denli müesses bir yapıdan söz edilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu problemin sebebi ise yazarın kullandığı kaynaklardır. Zira ilgili dönemle irtibatlı olmakla birlikte yazarın içindeki görüşleri bu zaman dilimindeki ilmî şartlar bağlamında değerlendirmeden kabul ettiği kaynakların yanında hem zaman hem mekân açısından ilgili dönemle irtibatlı olmayan örneğin Tarık Hicaz'ın 6./12. yüzyıldan hicri 1340 yılı öncesi arasında Medine'de aktif olmayan medreseleri incelediği *Târihu'l-medârisi'l-vakfiyye fi'l-Medîneti'l-münevvere* isimli eser de zikredilebilir. Bu eserler üzerinden müteahhir tavrı yansıtan anlatılar yerine birincil kaynaklar üzerinden tespit edilen verilerle daha spesifik bir anlatı kurulup mevcut literatürle desteklemek yahut tartışmak daha isabetli olurdu. Özetle küttâblara dair genel bir anlatının yapılmaya çalışıldığı bu bölümde kronolojik düzlemin belirlenememesi sebebiyle 1./7. yüzyıl ile 6./12. yüzyıl arasında dağınık bir şekilde verilen örneklerle müesses eğitim geleneği özelliklerinin zikredildiği pek çok kronik hata göze çarpar. Yazının uzaması adına örneklere temas edilmeyerek genel değerlendirmeye yetinilecektir.

Elbeyli, ikinci başlık olarak cami ve mescitleri değerlendirerek Makdisi'ye atıfla Dımaşk'ta 180 mescid olduğundan, Adam Metz'e referansla ise 4./10. yüzyıl şehirlerinde birden fazla cami ve ayrıca binlerce mescidin varlığından bahseder,⁴⁵ ancak kendisi spesifik olarak bunların tespitiyle ilgilenmez. Dımaşk için önemli bir yeri olan Emeviyye Camii'nin tarihine, ardından burada kurulan halkalara dair tikel örnekler verse de metin genelinde görülen yüzeysel tavır burada da hâkimdir. Dımaşk Camii'ndeki meclislere ve daha sonra özel olarak imla meclislerine değinen Elbeyli, burada genel örneklerle yetinir. Böyle bir tavır yerine daha spesifik bir metotla temas ettiği isimlerin peşine düşse, bunların talebeleri, eserleri, eserlerin semâ kayıtlarındaki isimler gibi ipuçları üzerinden tesis edilen bazı meclisleri teşhis etse daha somut bir tabloya ulaşılabilirdi. Dımaşk'taki mescitler bağlamında sadece Kassâbîn ve Muaviye mescitlerini⁴⁶ zikreden yazar, daha önce alıntılacağı 180 mescidin varlığını sorgulamaz. Bunların ilgili dönemde ne durumda olduğu, ders yapılıp yapılmadığı, yapılıyorsa hangi ilim dalının hangi mescitte öne çıktığı gibi meseleyi daha somut ve spesifik bir zemine çeken sorular tartışılabilirdi.

Küttâb ve cami-mescit dışında yazar, evler, yönetici meclisleri, bîmâristanlar, verrâk dükânları ve kütüphaneler üzerinde durur. Ancak bu kısımlar da 4./10. yüzyıl Dımaşk'ını somut ve spesifik olarak tasvir etmekten uzaktır. Bu bağlamda genel örneklerle yetinme, Hulefâ-i Râşidîn döneminde halifelerin mescitte sahâbîlerle istişaresini sonraki dönemlerde yönetici meclislerindeki ilmî münazaralarla aynı potada değerlendirme gibi metodik yorum hataları, ikincil kaynakların verdiği bilgileri sunmak dışında bunların tespit ve değerlendirmelerinin

45 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 161.

46 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 168.

yapılmaması, ilgili dönem ve şehirden uzak örneklerle anlatının kurulmaya çalışılması gibi problemler metni işlevsellikten uzaklaştıran hatalar olarak zikredilebilir.

“IV. (X.) Yüzyılda Dımaşk'ta Naklî ve Aklî İlimler” başlığını taşıyan Üçüncü Bölüm'de Elbeyli, giriş sadedinde Dımaşk'ta Ebü'd-Derdâ ve Muâz b. Cebel (ö. 17/638) gibi sahâbilerin meclislerinin hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimlerin temelini teşkil ettiğini⁴⁷ belirttikten sonra ilimler tasnifi anlatısı yapar.⁴⁸ 2./8. asırdan çeşitli ilim tasnifi örnekleriyle başlayıp Nedim (ö. 385/995 [?]) ve Fârâbî (ö. 339/950) ile son bulan ilimler tasnifine dair bu detaylı anlatının 4./10. yüzyıl Dımaşk'ıyla ilişkisini yazar, hayatının bir evresi bu yüzyıla denk düşen ve Dımaşk'ta bir müddet yaşayan Fârâbî üzerinden kurar. Ancak tikel olarak Fârâbî'nin tasnifinin Dımaşk ilim geleneğini ne kadar yansıtabildiği, daha doğrusu Fârâbî'nin Dımaşk ilim geleneğinin neresinde durduğu değerlendirilmeden böyle bir temellendirmenin ne kadar makul olduğu tartışılmalıdır. İhvân-ı Safâ risalelerinden Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) aralığında pek çok kimsenin ilimler tasnifi düşüncesi ve sonunda Nedim ile Fârâbî'nin detaylı bir sunumundansa ilgili dönemde Dımaşk ulemasının zihninde bir kategorik ayrımın bulunup bulunmadığı, varsa mahiyeti sunulsa ve diğer düşünürler ile bölgeler arasında mukayeseye gidilse daha isabetli bir tablo çıkabilirdi. Ayrıca yazarın bu girişten sonra kendi tasnifini neye göre yaptığı, aktardığı ilimler tasnifi anlatısıyla bir bağlantısının olup olmadığı, ilgili dönemin Dımaşk'ıyla irtibatı gibi meselelere temas etmesi beklenirdi.

Giriş bilgilerinin ardından yazar, naklî ve aklî ilimler şeklinde bir ayrım yaparak Dımaşk bağlamında bunlar hakkında bilgiler vermeye çalışır. Bu tasnif de disiplinlerin ayrımı açısından problemlidir. Zira aklî ilimler kısmında zikredilen tarih, coğrafya, dil ve edebiyat branşlarının bu kategoriyle irtibatı olmayıp erken dönem İslam ilim geleneği açısından, daha da çok literal açıdan nakille ilgili olduğu açıktır.

Naklî ilimler bağlamında ilk olarak kıraat ilmi ele alınır. Hz. Peygamber döneminden başlayarak kıraat hakkında genel bilgiler veren yazar,⁴⁹ Dımaşk ve kıraat ilmi bağlamında sahabe tabakasından Muâz b. Cebel, Ubâde b. es-Sâmit (ö. 34/654), Fedâle b. Ubeyd (ö. 53/673) ve Vâsile b. el-Eska'ı (ö. 85/704 [?])⁵⁰ zikrettikten sonra 4./10. yüzyıla kadar ön plana çıkan isimleri ve bunların kıraat bağlamında öne çıkan hocaları ve talebelerine –bazen farklı temalar eşliğinde– değinilir.⁵¹ Bölüm genel bir bilgi verse de yeterli olduğu pek söylenemez. Kıraat bağlamında öne çıkan isimler ve bunların da önde gelen öğrencilerine temas etmenin yanı sıra –bu konuda elverişli olan– İbn Asâkir'in *Târih*'i üzerinden Dımaşk kıraat tarikinin nesil be nesil yürüdüğü ana damar niteliğinde olan kişiler taranarak onların kıraat halkalarına katılan tali isimler de tespit edilebilir, diğer bir deyişle Dımaşk

47 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 193.

48 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 193-201.

49 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 203-7.

50 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 207-8.

51 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 208-22.

kıraat meclislerine katılan kişilere dair genel bir fikir sahibi olunabilir ve daha sağlıklı bir kıraat tariki inşası yapılabilirdi.

Elbeyli, ikinci olarak tefsir ilmini ele alır. Sahâbe ve sonraki dönemlerde Dımaşk'ta tefsir ilmi yönüyle öne çıkan herhangi bir gelenek yokken –yazar da bunun farkında olmasına rağmen– Dımaşk'a tefsir ilminin sahâbe ile girdiğini belirtir, ancak spesifik örnekler yahut hoca-öğrenci ilişkisine dair veriler sunamaz.⁵² Erken dönem Dımaşk tefsir ilmi bağlamında yazarın referans gösterdiği kaynağa güvenerek Mekhûl'ü hadis rivayeti ve tefsir alanında meşhur olmakla tanıtması hem bir bilgi hatası hem de metodik problem olarak zikredilebilir. 4./10. yüzyıl Dımaşk ve tefsir bağlamında ise öncelikle İbn Atıyye ed-Dımaşkî'ye (ö. 383/993) temas eden yazar, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) tefsirine değinir ve bunun Dımaşk tefsir geleneği/birikimiyle irtibatını kurabilmek için İbn Ebî Hâtim'in Dımaşk'a gelip ilim halkalarına katıldığını belirtir.⁵³ Yazarın bu hatalı metodik tavrı yerine ilgili eserde İbn Ebî Hâtim'in bilgi aldığı Dımaşklı isimler ve nakledilen bilgilerin mahiyeti bağlamında bir değerlendirme yapılabilseydi ilgili dönemin tefsir birikimi hakkında daha net sonuçlara ulaşılabildi. Bunun haricinde müstakil bir başlıkta Elbeyli, Dımaşklı müfessirlere dair yüzeysel bir anlatı yapar. Müfessirler, eserleri ve genel bilgilerin zikredilmesinin yerine günümüze ulaşan eserler veya sonraki tefsir kitaplarında ilgili metinlere yapılan alıntılar aracılığıyla 4./10. yüzyıl Dımaşk tefsirciliği hakkında genel bir değerlendirme yapmak daha sağlıklı bir tavır olabilirdi.

Naklî ilimler bağlamında yazar, üçüncü olarak hadis ilmini ele alır. Dımaşk'ta hadis ilminin temelini göstermek amacıyla Elbeyli, Şam'a gelen sahâbî sayılarını İbn Sa'd (ö. 230/845) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) üzerinden gösterip bununla yetinir, Hüseyin Akgün yahut Fuad Jabali gibi isimlere ait modern çalışmaları görmez. Elbeyli, muhtemelen bu sayıları zikretmenin yeterli olmadığını düşünmüş olmalı ki Ekrem Ziya Ömerî'nin *Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve mukaddimetu Müsnedih* isimli eseri üzerinden Dımaşk'ta hadis nakleden bazı sahâbîleri ve rivayet sayılarını nakleder.⁵⁴ Ancak ilgili sahâbînin bir rivayeti Dımaşk'ta mı veya farklı bir şehirde mi nakledip nakletmemesi meselesini gündeme getirmediği direkt Dımaşk bağlamında değerlendirmesi de ayrı bir problemdir. Daha sonra tâbiün ve sonraki nesiller kapsamında bölgenin hadis geçmişi anlatılabilmek için Ebû İdris el-Havlânî (ö. 80/699), Mekhûl, Süleyman b. Musa (ö. 119/737), Recâ b. Hayve ve Evzâî hakkında genel bilgiler verilir.⁵⁵

Ardından hadis tedvini ve Dımaşk ile irtibatlı bir başlık açılarak burada hadis yazımıyla ilgili tikel bilgiler sunulur.⁵⁶ Ancak Dımaşk ve tedvin bağlamında bütüncül bir sunum olmadığı gibi tedvin faaliyetinin en önde gelen figürü Zührî ve devlet görevlisi olarak

52 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 223.

53 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 224.

54 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 229.

55 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 230-1.

56 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 232-5.

bu hususta desteklenmesi meselesine tam olarak değinilmez. Tedvinin ardından tasnif meselesine geçen Elbeyli, hadisleri kategorik olarak düzenleme ameliyesi olan “tasnif” faaliyetini yanlış anlamış olmalı ki 4./10. yüzyılda hadis ilmi açısından önemli adımlar atıldığını ve ilk defa Hattâbî'nin (ö. 388/998) “sahihler, hasenler ve zayıflar” şeklinde bir ayırım yaptığını söyler.⁵⁷ Bu bağlamda hadislerin muhteva açısından kategorize edilmesi anlamına gelen tasnifin ardından bir sıhhat taksimi anlatısına geçmek teknik bir problem olmakla birlikte yazarın bu bilgiyi klasik hadis usulü metinleri yerine Adam Metz'in *el-Hadâratu'l-İslâmiyye*'sinden aktarması bir kaynak kullanımı hatasıdır. Ayrıca Elbeyli, klasik hadis usulü metinlerine baksaydı sıhhat taksimi açısından hasen kavramını Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Buhârî (ö. 256/870) gibi isimlerin kullandığını görebilirdi.

Peşinden Dımaşk hadis okuluna değinen Elbeyli, Dımaşk'ta Irak ve Medine'deki gibi güçlü bir hadis birikiminin bulunmadığını ifade ederek buradaki rivayet birikiminin varlığını sahâbe ve Evzâî mezhebine bağlayarak bir yorum yapar.⁵⁸ Ancak bu noktada sahâbe damarının Dımaşk'ta çok güçlü olmamasını, tâbiûn neslinin daha ön planda olduğunu ve Dımaşk hadis birikimini sadece Evzâî üzerinden konumlandırmanın yanlış olduğunu gözden geçirir. Daha sonra Dımaşk, Irak ve Medine'de önde gelen âlimlerin miktarını karşılaştırarak buradaki hadis birikiminin zayıf olmasının sebeplerini makul gerekçelerle izah eder. Teknik olarak Dımaşk hadisçiliğiyle ilgili olmayan Meleke Ebyaz'ın Dımaşk'ın hicri ilk üç asırdaki eğitim ve kültürel durumuna odaklanan eseri üzerinden bölgeye nispet edilen hadislerin “Zührî → Evzâî → Velid b. Müslim” kanalıyla geldiğini nakleder.⁵⁹ Ancak bu değerlendirme de hem yazarın kaynak seçimi hem de bu konuda gerekli formasyona sahip olmaması sebebiyle ciddi problemler içerir. Zira Zührî'nin hadisleri incelendiğinde onun kaynaklarının çok büyük kısmının Medine menşeli olduğu ve ilgili literatüre bakıldığında onun mevâliden hadis rivayet etmemesine dair tartışmalar rahatlıkla görülebilecektir. Ayrıca Zührî'nin hadis birikimini sonraki nesle aktarması açısından aynı zamanda saray kâtipleri olan Zübeydî (ö. 148/765) ve Şuayb b. Ebî Hamza'nın gündeme bile alınmaması kapsayıcı bir şekilde araştırma yapılmadığını düşündürmektedir.

Son olarak 4./10. yüzyıl Dımaşk muhaddisleri⁶⁰ ve şehirdeki hadis usulü meselelerine⁶¹ değinilir. Bu kısımda da klasik kaynaklar üzerinden standart alıntılar görülmekle birlikte, bütüncül ve genel bir panoramanın çizildiği söylenemez. Dımaşk muhaddisleri bağlamında yazarın neye göre seçtiği belli olmayan bazı isimlere farklı açılardan temas edilir. Bu açıdan 302/914 yılında vefat eden Ebû Zür'a Abdurrahman b. Amr'ın “IV. (X.) asrın

57 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 235.

58 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 235.

59 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 237.

60 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 239-47.

61 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 248-51.

muhaddislerinden bu asrın ilk yıllarında vefat eden...⁶² şeklinde zikredilmesi “4./10. yüzyıl muhaddislerinin” hangi kriterlere göre seçildiğinin yanında ilim/rivayet tarzlarının ilgili dönem kapsamında zikredilip zikredilmemesini de gündeme getirir. Bu bağlamda “İbnü’r-Revâs lakabıyla meşhur Ca’fer b. Ahmed b. Âsım ed-Dımaşkî (307/919)” ve “Saîd b. Abdülazîz b. Mervân Ebû Osman el-Halebî (318/930)”⁶³ örnekleri de zikredilebilir. Hadis usulü konusunda ise Dımaşk’la herhangi bir bağ kurulmadan semâ, arz, icazet, münâvele gibi kavramların tanımı yapılır ve konu âlî isnada getirilip hadis ve kıraat ilimleri arasında benzerlik kurularak kıraate dair örnekler çoğaltılır. Ardından bölgeyle irtibatlandırılan birkaç tabakât, emâlî ve tarih kitabına değinilir. Yeterli bir anlatı içermeyen bu kısımda küçük bir muhaddis grubu ile bölgeyi yansıtmayan bazı meselelerin zikrindense kapsayıcı, genel râvi kümesinin çeşitli özelliklerinin/yönlerinin değerlendirildiği, hadis meselelerinin daha içeriden ele alındığı, örneğin belirli bir kümenin rivayet lafızlarının incelenerek rivayet pratiğinin işlendiği ve çeşitli türlere bağlı kitapların daha efektif tasvir ve kritik edildiği bir bölüm tercih edilebilirdi.

Daha sonra naklî ilimler başlığında dördüncü olarak fıkıh ilmi ele alınır. Elbeyli burada da hem arka plan bilgisi vermek hem de fıkıh ilminin teşekkülünde sahâbenin rolünü göstermek amacıyla Nesâî’nin (ö. 303/915) *Tesmiyetü’l-fukahâ*’sından hareketle Dımaşk’ta iki fâkih sahâbînin (Muâz b. Cebel ve Ebü’d-Derdâ) varlığından söz ederek Yezîd b. Ebî Süfyân’ın Hz. Ömer’den Şam Bölgesi’ne Kur’an ve dinî bilgilerin öğretilmesi için birilerini göndermesine yönelik talebini anlatır. Bu noktada Elbeyli’nin ashâbın ilmî kimlik ve birikimlerini dikkate almasında ve Dımaşk’la irtibat düzeylerinde problem olduğu, dolayısıyla bunun da Dımaşk’ın ilmî birikiminin tespitinde sorunlara yol açabileceği belirtilmelidir. Örneğin Muâz b. Cebel, Ebü’d-Derdâ gibi isimlerin Dımaşk’ın ilmî birikimi çerçevesinde zikredilmesinde bir problem yokken –sadece burada bulunması sebebiyle zikredilen ve ilmî anlamda öne çıkamayan– Ebû Zer el-Gıfârî’nin bu anlamda anılması sorun teşkil edebilir.

Ardından Dımaşk’ta sahâbe döneminden itibaren 4./10. yüzyıla kadar hadis merkezli bir fıkıh anlayışının bulunduğunu, Zührî’nin Dımaşk fıkıh anlayışının nakil üzerinden yürümesi hususunda etkili olduğunu belirten Elbeyli, Mekhûl’ü de bu anlatı içinde re’y akımına mensup bir âlim olarak tanıtır.⁶⁴ Yazarın Dımaşk’ta hadis merkezli fıkıh anlayışı şeklindeki ifadeleri, ciddi bir iddia olup temellendirilmemiştir. Bu iddiayı ortaya koyabilmek için belirli bir kümedeki fukaha görüşleri incelenerek bir karara varılmalıydı. Ayrıca Zührî’nin mezkûr fıkıh anlayışındaki etkisi de somut delillerle gösterilen bir durum değildir ve yukarıda yazarın hadis ve tefsir alanında meşhur olmakla tanıttığı Mekhûl’ü bu sefer de re’y akımına mensup olmakla tanıtmayı yine onu tam olarak tanımadığını gösterir. Özellikle erken dönem bağlamında amel-i ehl-i Şam’a hiçbir şekilde temas edilmemesi de ciddi bir eksikliklerdir.

62 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 239.

63 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 240.

64 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 252-3.

Daha sonra Elbeyli, Dımaşk bağlamında Evzâî,⁶⁵ Hanefî,⁶⁶ Mâlikî,⁶⁷ Şâfiî,⁶⁸ Hanbelî⁶⁹ ve Zâhiri⁷⁰ mezheplerine dair öne çıkan bazı isimlerden bahseder. Belli başlı isimler üzerinden genel bir sunum yerine kapsamlı bir tarama kümesi oluşturularak hangi mezhebin müntesiplerinin ağırlıkta olduğu, farklı mezheplerin birbirleriyle ilişkileri, mezhepsel farklılıkları da dikkate alınarak bölgede cari hükümlerin diğer şehirlerdekine karşı paralelliği yahut zıt oluş durumu, mezheplerin siyasi idare ile irtibatı, genel konjonktür, Dımaşk kadılığı yapan isimlerin hem mezhepsel hem siyasi durumu gibi pek çok mesele verimli olarak incelenebilirdi. Yahut mezhebî aidiyetleri bakımından –mezheplerinin genel tavrını da ortaya koymaya çalışarak– fakihler tasnif edilip bir küme oluşturularak bunların eserleri yahut fetvaları üzerinden içtihat ve istinbat tarzları ele alınmaya çalışılabilirdi. Veya spesifik tartışma konuları seçilerek ilgili mezheplerin bu konulardaki görüşleri üzerinden daha somut bir sunum yapılmaya çalışılabilirdi.

Ardından naklî ilimler başlığında beşinci olarak kelim ilmi ele alınır. Öncelikle yazarın tasnifi açısından kelim ilminin naklî ilimler kısmında zikredilmesi ayrıca düşünülmelidir. Elbeyli, ilk olarak Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738 civarı) gibi kimseler dışında Dımaşk ulemasının genel olarak “ehl-i sünnet ve'l-cemâat (sevâd-ı a'zam)”⁷¹ olduğunu ifade eder, ancak spesifik olarak bir bakış açısı sunmaz. Yazar, bu tür genel bir değerlendirmeye yetinmek yerine sadece Josef van Ess'in (ö. 2021) *Theology and Society* isimli eserini kullansaydı erken dönemin tarihî ve kelami arka planına dair daha makul bir sunum olabilirdi.

4./10. yüzyıl Dımaşk'ında Eş'ariyye,⁷² Mu'tezile,⁷³ Kaderiyye,⁷⁴ Haşviyye,⁷⁵ Kerrâmiyye,⁷⁶ Nâsıbilik,⁷⁷ Şiîlik,⁷⁸ İsmâiliyye,⁷⁹ Karmatîler⁸⁰ ve Nusayrîlik⁸¹ fırkaları ele alınırken de daha çok ön plana çıkan isimler üzerinden genel bir sunum yapılır. Bunun yerine yukarıda belirtildiği şekilde kapsamlı bir tarama neticesinde bir küme oluşturularak hangi fırkanın ağırlıkta olduğu, eserleri, –varsa– propaganda tarzları, siyasi iktidarla ilişkileri gibi

65 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 257-66.

66 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 266-71.

67 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 272-4.

68 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 275-8.

69 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 279-80.

70 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 280-1.

71 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 281.

72 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 284-90.

73 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 290-3.

74 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 293-5.

75 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 295-6.

76 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 297-8.

77 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 298-300.

78 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 300-14.

79 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 314.

80 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 314-5.

81 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 315.

konular üzerinde durulabilirdi. Bunun haricinde son birkaç fırkanın Dımaşk'la irtibatının bulunmadığı, yazarın itikadi fırkalar tasnifinden hareketle burada yer verdiği görülmektedir.

Naklî ilimler bağlamında son olarak tasavvuf,⁸² riyâzât⁸³ ve keramet⁸⁴ bahisleri değerlendirilir. Tüm branşları Hz. Peygamber dönemiyle irtibat kurarak başlatan yazar, tasavvuf kısmında aynı tavrı sürdürmez. Yine herhangi bir branşın Dımaşk'ta erken dönemde tarihî arka planını verme uygulamasını da devam ettirmez. Hâlbuki tâbiûn nesliyle birlikte Dımaşk'ta yoğun bir şekilde züht hareketinin varlığı göze çarpar. Diğer bölümlerin aksine Elbeyli, burada makul bir metot izleyerek Sülemî'nin (412/1022) *Tabakâtü's-sûfiyye*'si üzerinden tasavvuf ehlini takip etmeye çalışır ve ilgili isimlerin rastladığı sözlerinden hareketle mevcut tasavvufi ıstılahları değerlendirir. Son olarak riyâzât ve keramet bahisleri de Dımaşk'a dair birkaç örnek üzerinden incelenir.

Üçüncü Bölüm'ün ikinci başlığı olarak akli ilimler ele alınır. Elbeyli, ana başlıkta "akli ilimler" ifadesini kullanır, ancak giriş mahiyetinde kullandığı ifadelerde "sosyal ve akli ilimler" şeklinde bir ifadeye yer verir.⁸⁵ Daha sonra tarih,⁸⁶ coğrafya,⁸⁷ dil ve edebiyat,⁸⁸ tercüme,⁸⁹ hikmet (felsefe)⁹⁰ ve fen bilimleri⁹¹ başlıkları Dımaşk bağlamında genel hatlarıyla ele alınır. Burada yazar, yine bütüncül ve spesifik bir anlatı kurmaktan uzaktır. Örneğin tarih bölümünde kendisine eser atfedilen bazı isimler, eserlerinin isimleri gibi hususlara değinilir. Ancak örnek olarak seçilen birkaç isim ve eseri incelenerek bölgedeki ilmî durum ve ilişkiler aracılığıyla daha bilgi verici bir tavır sergilenebilirdi.

Üçüncü Bölüm özelinde zikredilen değerlendirme ve öneriler dışında yukarıda ara ara zikredildiği üzere Elbeyli, bu konuda en elverişli olan İbn Asâkir'in *Târîh*'inin yanında mezhep uleması, şairler, tabipler gibi sınıflara yönelik tabakât metinlerini de 4./10. yüzyıl çerçevesinde inceleyip bir küme oluştursaydı incelenen ilimlere dair figürler, bunların eserleri, birden fazla branşla ilgilenen kişiler üzerinden revaçta olan disiplinler gibi hem ilmî durum hem de ulema özelinde pek çok değerlendirmeye açık tartışma başlıkları çıkabilir ve 4./10. yüzyıl Dımaşk'ı daha net tasvir edilebilirdi. Bu hususta bir kişinin tüm bu ilmî disiplinlere nüfuz ederek başarılı bir değerlendirmenin yapılmasının ne kadar zor olduğu da ayrıca belirtilmelidir.

82 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 315-21.

83 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 321-4.

84 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 324-6.

85 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 327.

86 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 327-35.

87 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 335-40.

88 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 340-57.

89 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 357-8.

90 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 358-9.

91 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 359-66.

Muhteva değerlendirmesi dışında kitap, teknik açıdan da değerlendirilmelidir. Bu bağlamda öncelikle değinilmesi gereken husus, kitaptaki yazım tarzı ve Türkçenin doğru kullanılması meselesidir. Kitap bu konuda yeterli bir hassasiyet barındırmaz. Zira kitabın neredeyse her sayfasında irili ufaklı yazım problemleri görülür. Bu durum, yazarın sorumluluğunda olsa da yayınevinin de jenerik sayfasında kitabın tashih edildiğine dair bilgi vermesine rağmen hemen her sayfada teknik tashih bulunması metnin son okumaya tabi tutulmadığını düşündürür. Ayrıca şekilsel açıdan dipnotlarda kaynak gösterme şekli de problemlidir. Bazen “yazar bilgisi, kitap adı, sayfa numarası” şeklinde görülürken bazen “yazar bilgisi, sayfa numarası” şeklinde olup hem tutarlı bir üslubun dışına çıkar hem de takibi zorlaştırır. Kitapta bir dizin bulunmaması da şahıs, mekân, kitap gibi başlıkların metin içinden takip edilememesi adına bir sorun olarak zikredilebilir.

Teknik açıdan isim yazımında da problemler görülür. Örneğin “İbn Kalânisi”⁹² İbnü'l-Kalânisi, “Mervân b. Muhammed et-Tâtrî”⁹³ Mervân b. Muhammed et-Tâtârî, “Fudâle b. Ubeyd”⁹⁴ Fedâle b. Ubeyd, “İbn Ebû Hâtem”⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, “Hakl b. Ziyâd”⁹⁶ Hikl b. Ziyâd olmalıdır. Ayrıca ulema isimlerinin meşhur olduğu şekliyle değil, uzun uzun künye, tam isim ve nisbe formunda verildiği yerler de vardır. İsimler ilk geçtiği yerde bu şekilde zikredilip ardından meşhur formda verilseydi bu durum tolere edilebilirdi, ancak metnin genelinde –istisnalarla birlikte– bu durum hâkimdir. İbn Ebî Hâtim yerine “Abdurrahman b. Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs et-Temîmî”⁹⁷ İbn Cevsâ yerine “Ebü'l-Hasan Ahmed b. Umeyr b. Yusuf b. Cevsâ”⁹⁸ şeklindeki kullanımlar bu bağlamda örnek olarak verilebilir.

Vefat tarihleri konusunda da bazı küçük hatalar dışında büyük bir problem olmadığı söylenebilir. Bunun dışında vefat tarihleri bağlamında en çok göze çarpan problem tarihler verilirken “(ö. ...)” şeklindeki kullanım yerine yazarın “(...)” şeklinde herhangi bir kısaltma zikretmeksizin doğrudan yılları zikretmesidir. Bu durum ise ilgili kişinin vefatının mı bu yılda gerçekleştiği yoksa o pasajda anlatılan olayın mı o tarihte vuku bulduğu yönünde bir karışıklığa sebep olmaktadır.

Son olarak zikredilen problem ve değerlendirmelerle birlikte bu çalışmanın Türkiye’de hem şehir hem dönem açısından az çalışılan bir konu olması yönüyle ilgi çektiği söylenebilir. Bu doğrultuda belirli bir dönem ve şehre odaklanan ilgili araştırma, mezkûr eksikliklerin yanı sıra genel nitelikli bir özellikte olup daha spesifik çalışmalara kapı aralayabilmesi açısından önemlidir.

92 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 70.

93 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 82.

94 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 207.

95 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 235.

96 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 257.

97 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 224.

98 Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 244.